

بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی و واکنش مخالفین حکومت (۱۳۱۳-۱۳۵۷ش.)

سید محمود سادات بیدگلی*

محسن بهشتی سرشت***

عباس برزن**

چکیده

یکی از منابع درآمدی دولت در دوره پهلوی، فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی بود. سازمان‌های دولتی فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی را برعهده داشتند. اشخاصی که خواهان فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی بودند، باید از دولت اجازه می‌گرفتند. تحلیل روند انتشار، کارکرد و فرایند فروش و مواضع و دیدگاه‌های مختلف در مورد بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی اول و دوم مسئله و موضوع این پژوهش است. پرسش این است که علل انتشار و کارکرد این بلیت‌ها در این دوره تاریخی چه بود و چرا و چگونه مخالفت برخی از اقشار اجتماعی را برانگیخت؟ این نوشتار با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد و مدارک آرشیوی، مطبوعات و منابع اصلی سعی به این پرسش پاسخ داده است. واکاوی نحوه فروش، دولتی بودن

*استادیار گروه تاریخ، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)،

m.sadat@yahoo.com

**دانشیار و همکار گروه تاریخ پژوهشکده امام خمینی(س) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

mbehshitiseresht@yahoo.com

***دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ انقلاب اسلامی پژوهشکده امام خمینی(س) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

abbasbarzan77@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱/۲۴

سازمان‌های مسئول فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی و همچنین نوع استفاده از عواید حاصل از فروش آن در جامعه واکنش‌های مختلفی را به همراه داشت و باعث شکل‌گیری دیدگاه‌های مختلف و گاه متضادی در مورد خرید و فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی گردید. اکثر مراجع دینی بلیت‌های بخت‌آزمایی را قمار و شرط‌بندی دانسته و خرید آنها را حرام اعلام کردند. سخت‌ترین واکنش‌ها به بلیت بخت‌آزمایی از سوی آیت‌الله خمینی و روحانیون انقلابی صورت گرفت. آیت‌الله طالقانی اعتقاد داشت که بنگاه‌بخت‌آزمایی ملی، بخشی از درآمد بلیت‌ها را صرف امور خیریه و بیمارستان‌ها می‌کند و نسبت به نحوه صرف عواید بلیت‌ها انتقاد داشت. آیت‌الله بروجردی اعتقاد داشت عواید بلیت‌های بخت‌آزمایی به شرطی که قمار نباشد می‌توان آن را در امور خیریه صرف کرد. جلال آل‌احمد به علت ورود آن از غرب به مخالفت با آن می‌پرداخت.

کلیدواژه‌ها: بلیت‌های بخت‌آزمایی، سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی، بلیت‌های اعانه ملی، مخالفان حکومت

۱. مقدمه

امتیاز بلیت‌های بخت‌آزمایی را سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی، انجمن خیریه اشرف پهلوی، بانک کشاورزی، سازمان شیروخورشید سرخ ایران شمس پهلوی، بنگاه حمایت از مادران، بنگاه حمایت از مسلولین، بنگاه بلیت بخت‌آزمایی، بنگاه بلیت اعانه ملی داشتند. عواید بلیت‌های بخت‌آزمایی بر اساس اسناد، در امور خیریه، بیمارستان‌ها، درمانگاه‌ها، مدارس، حمایت از کشاورزان، حمایت از مسلولان، مبارزه با بی‌سوادی صرف می‌شد. مخالفین حکومت پهلوی در برابر انتشار بلیت‌های بخت‌آزمایی موضع‌گیری کردند. برخی از علما اعتقاد داشتند چون بلیت‌های بخت‌آزمایی قمار و شرط‌بندی است، بلیت‌ها را حرام اعلام کردند. سخت‌ترین واکنش‌ها به بلیت بخت‌آزمایی از سوی امام خمینی و روحانیون انقلابی صورت گرفت. آنها بلیت بخت‌آزمایی را مصداق بارز قمار و خرید و فروش و تحصیل اموال از طریق آن را نامشروع می‌دانستند. برخی از روحانیون اعتقاد داشتند که بنگاه‌بخت‌آزمایی ملی، بخشی از درآمد بلیت‌ها را صرف امور خیریه و بیمارستان‌ها می‌کند، اما بخشی دیگر درآمد بلیت‌ها را به جیب می‌زند و نسبت به نحوه صرف عواید بلیت‌ها انتقاد داشتند. برخی از علما اعتقاد داشتند عواید بلیت‌های بخت‌آزمایی به شرطی که قمار نباشد می‌توان آن را در امور

خیریه صرف کرد. برخی از روشنفکران مانند جلال آل‌احمد نیز اعتقاد داشتند که چون بلیت‌های بخت‌آزمایی از سوی غرب وارد شده است و به نوعی تقلید از غرب است به مخالفت با آن می‌پرداختند. در کنار واکنش جامعه مذهبی به فروش بلیت‌ها، از اثرات مثبت فروش آنها در تامین بودجه برای نهادهای عام‌المنفعه و نیز ایجاد شور و نشاط در جامعه نباید گذشت. سه اثر ارزشمند آرامگاه فردوسی در توس، آرامگاه نادرشاه افشار در مشهد و مقبره سعیدی در شیراز و بناهای عام‌المنفعه زیادی مانند درمانگاه‌ها و بیمارستان‌ها و نیز مدارس از محل فروش این بلیت‌ها ساخته شد.

در باب پیشینه پژوهش منوچهری‌پور در رساله کارشناسی خود در رشته علوم اجتماعی با عنوان «بررسی و مطالعه‌ای درباره فروشندگان بلیت‌های اعانه ملی (رانده‌شدگان روستا)» به کارکرد اجتماعی بلیت‌های اعانه ملی پرداخته است. موضوع این رساله علوم اجتماعی است و لذا سیر تاریخی، انواع بلیت‌ها، مواضع گروه‌های اجتماعی گوناگون درباره بلیت‌ها در آن نیامده است. جز این اثر، پیشینه‌ای در این باب یافت نشد.

سؤال اصلی این پژوهش این است که روند انتشار و کارکرد بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی چگونه بود و چرا و چگونه مخالفت برخی از اقشار اجتماعی را برانگیخت؟ پژوهش حاضر با استفاده از اسناد و مدارک آرشیوی، منابع اصلی و مطبوعات به دنبال پاسخگویی به این پرسش است.

۲. ساختارشناسی برگه بلیت

بر روی بلیت‌های بخت‌آزمایی جز تصاویر گرافیکی، اعداد و ارقامی چاپ می‌شد که بیانگر سری قرعه‌کشی و سال چاپ بلیت و شماره مسلسل بلیت چاپ‌شده در آن سال بود. این شماره‌ها مبنای قرعه‌کشی بود و اهمیت فراوان داشت لذا به طور دقیق بدان پرداخته می‌شود: ۱- سری: در تمامی بلیت‌های بخت‌آزمایی عددی همیشه به‌عنوان سری درج می‌شد که شماره همان بلیت بود به این معنی که در طول بیش از ۳۰ سال که از چاپ بلیت بخت‌آزمایی می‌گذشت و تقریباً هر هفته یک عدد از آن چاپ می‌شد شماره‌ای که در هر بلیت به‌عنوان سری قید می‌شد بیانگر این است که بلیت موردنظر چندمین بلیت بخت‌آزمایی چاپ‌شده توسط سازمان خدمات اجتماعی است؛ به‌عبارت‌دیگر به‌عنوان مثال اگر بلیتی با شماره سری ۸۵۰ بود به این معنی است که آن بلیت ۸۵۰مین بلیت چاپ‌شده از زمان آغاز چاپ بلیت بخت‌آزمایی بود و قاعدتاً بلیتی که هفته بعد چاپ می‌شد شماره سری ۸۵۱ در آن درج

می‌شد. پس بنا بر قاعده فوق حتی دو بلیت با دو تاریخ متفاوت از یک شماره سری استفاده نمی‌کردند.

۲- در زیر شماره سری، دو عدد هم در تمام بلیت‌ها وجود داشت که معمولاً از طریق ممیز از هم جدا می‌شدند. عدد سمت چپ بیانگر چندمین سال چاپ بلیت بخت آزمایی بود. به‌عنوان مثال بلیتی با اعداد ۲۰/۴۹ بیانگر این است که بلیت چاپ‌شده در سال بیستم (از تاریخ اولین بلیت که سال ۱۳۲۶ هست) یعنی سال ۱۳۴۶ چاپ‌شده و عدد ۴۹ یعنی در هفته ۴۹ سال ۱۳۴۶ چاپ‌شده است. لازم به ذکر است که اعداد ممیز از سال ۱۳۳۴ به بعد در بلیت‌ها درج می‌شد و از سال ۱۳۲۶ تا ۱۳۳۳ تنها عدد سری بر روی بلیت‌ها چاپ می‌گردید.

تصویر شماره ۱

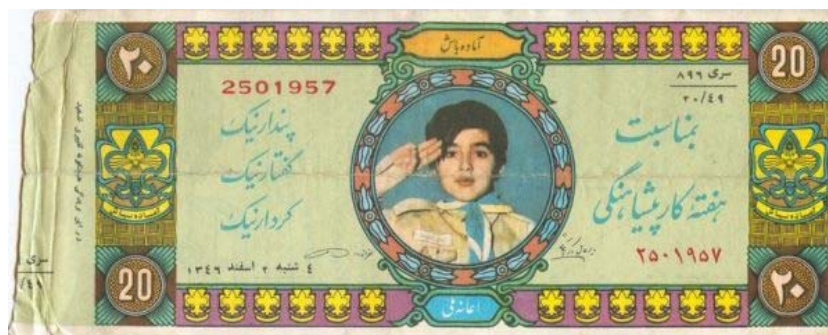

Image Source: SHAHREFARANG.COM

۳- یک عدد دیگر هم به دو زبان فارسی و انگلیسی در بلیت چاپ می‌شد که شماره اختصاصی همان برگه بلیت بود.

۳. انواع بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی اول

۳,۱ بلیت بخت‌آزمایی فردوسی

اول بار برای برگزاری بزرگداشت ابوالقاسم فردوسی بلیت فروخته و عواید آن در تعمیر و بازسازی مقبره فردوسی صرف گردید (صدیق، ۱۳۴۵: ۲۰۳).

۳,۲ بلیت‌های بخت‌آزمایی اسب‌دوانی

علی‌اصغر امیرانی گروسی روزنامه‌نگار عصر پهلوی مؤسس بلیت‌های خوشبختی یا خوش‌دستی بخت‌آزمایی اسب‌دوانی بود. امیرانی گروسی در محل مسابقات شرط‌بندی اسب‌دوانی یعنی اسپریس جلایه بلیت شرط‌بندی می‌فروخت. این مسابقات هر ساله در

دوفصل بهار و پاییز برگزار می‌شد که به برندگان آن جوایز نقدی اهداء می‌گردید (معادی‌خواه، بهار و زمستان ۱۳۸۱: ۱۶).

۳,۳ کارکرد بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی اول

چون موقع برگزاری مراسم هزاره فردوسی نزدیک بود و هفتاد هزار تومان برای اتمام ساختمان و فراهم کردن وسایل تشکیل کنگره کافی نبود، انجمن آثار ملی در ۱۳۱۲ش. تصمیم گرفت که از راه بخت‌آزمایی هفتاد هزار تومان دیگر جمع‌آوری کند. برای انجام این امر سه نفر از اعضاء اصلی انجمن یعنی حکیم‌الملک، حسین علاء و کیخسرو شاهرخ معین شدند که به‌اتفاق عبدالحسین نیک‌پور نماینده مجلس شورای ملی و رئیس اتاق بازرگانی و مصطفی فاتح معاون شرکت نفت ایران و انگلیس و عیسی صدیق با کمک نمایندگان رسمی دادگستری و بانک ملی و شهرداری و شهربانی تهران در دارالمعلمین عالی، وسایل بخت‌آزمایی را فراهم سازند. (صدیق، ۱۳۴۵: ۲۰۳-۲۰۵). با طراحی، انتشار و فروش بلیت بخت‌آزمایی (نک: تصویر شماره ۲) مبلغ موردنیاز باقیمانده (هفتاد هزار تومان) برای ساختن آرامگاه فراهم شد (صدیق، ۱۳۵۲: ۵۴).

تصویر شماره ۲: بلیت بخت‌آزمایی فردوسی

ماخذ: www.Bakhazmaee.com

۴,۳ روند انتشار و فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی اول

روند فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی آرامگاه فردوسی از اول فروردین ماه ۱۳۱۳ شمسی آغاز گردید. محدوده زمانی فروش بلیت‌ها تا شش ماه و مبلغ هر بلیت ده ریال بود (ساکما: ۲۹۳/۰۴۴۵۸۶). تا تاریخ ۲۴ اردیبهشت ماه ۱۳۱۳ شمسی کل بلیت‌های فروخته شده در ایالت فارس ۱۴۴۱ بلیت به ارزش ۱۴۴۱۰ ریال بود. جدول شماره ۱ جزئیات فروش را نشان می‌دهد (ساکما: ۲۹۳/۰۴۴۵۸۶).

جدول شماره ۱

دریافت‌کنندگان بلیت	تعداد بلیت‌های مأخوذه	وجه دریافتی	تتمه بلیت‌ها
اداره محترم ایالتی و مالیه جمعاً	۲۰۱۶ عدد	۶۹۴۰ ریال	۱۳۲۲ عدد
اداره بلدییه	۵۰۰	-	۵۰۰ عدد
اداره نظمییه	۲۰۰	-	۲۰۰ عدد
اداره معارف	۷۳۲	۳۲۷۰ ریال	۴۰۵ عدد
متفرقه	۷۵۲	۴۲۰۰ ریال	۳۳۲ عدد
جمعاً	۴۲۰۰ عدد	۱۴۴۱۰ ریال	۲۷۵۹ عدد

ماخذ: (ساکما: ۲۹۳/۰۴۴۵۸۶)

در ۱۳۱۳ ش. بلیت در شیراز فروخته و عواید آن صرف آرامگاه فردوسی شد (ساکما: ۲۹۳/۰۴۴۵۸۶). در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۵ بلیت شرط‌بندی اسب‌دوانیاز سوی مؤسسه شرط‌بندی اسب‌دوانی فروخته شد. فصل مسابقات اسب‌دوانی در بهار و پاییز بود. جایزه اسب‌دوانی مؤسسه در اصفهان در اردیبهشت ۱۳۱۵ ۲۶۵۰۰۰ ریال بود (ساکما: ۲۹۳/۰۸۱۵۸۲).

۳,۵ طبقه خریداران بلیت بخت‌آزمایی

گروه اجتماعی خریداران بلیت در شیراز شامل مالکان و حاکمان آبادی‌ها، کلاتر، پيله‌ور، تاجر، خرازی‌فروش، بزاز، پیشخدمت‌حکومتی و منشی‌حکومتی، سرسپور، مکتب‌دار و رعیت‌بوند. (ساکما: ۲۹۳/۰۴۴۵۸۶).

۴. انواع بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی دوم

۱,۴ بلیت بخت‌آزمایی بانک کشاورزی

بلیت‌های بخت‌آزمایی بانک کشاورزی در اول هرماه قرعه‌کشی می‌شد. نماینده وزیر دارائی و خزانه‌داری کل و بازرسی دولتی در بانک بر چگونگی فروش و قرعه‌کشی بلیت‌ها نظارت داشتند. تعداد این بلیت‌ها سی هزار بلیت و قیمت هر بلیت (۳۰ ریال) بود. طرز قرعه‌کشی بلیت‌های بخت‌آزمایی کشاورزی به این ترتیب بود که چهار سری عدد دارای شماره از صفر تا نه در صندوق گردان ریخته می‌شد. برای استخراج هر یک از اعداد چهارگانه که شاخص شماره‌های برنده بودند، صندوق گردان چند مرتبه چرخانده می‌شد و عددی که در مرتبه آخر در محفظه متصل به صندوق گردان باقی می‌ماند برنده بود. ساعت قرعه‌کشی یک هفته قبل از روز قرعه‌کشی از طریق روزنامه‌ها به آگاهی صاحبان بلیت می‌رسید. داشتن برگه بلیت به منزله، جواز ورود به مجلس قرعه‌کشی بود. برندگان که در روز قرعه‌کشی حضور داشتند در همان روز جایزه خود را می‌گرفتند. اسامی برندگان از طریق روزنامه‌ها اعلام می‌شد و آنان ۹۰ روز فرصت داشتند تا به یکی از شعب بانک کشاورزی بروند و جایزه خود را بگیرند و پس از این مدت بلیت باطل می‌شد (ساکما: ۰۷۹۸۱۷/۲۹۳).

۲,۴ بلیت بخت‌آزمایی سازمان شیر و خورشید سرخ ایران

سازمان شیر و خورشید سرخ ایران در تاریخ ۱۳۲۴/۶/۱۰ ایجاد شد. جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران و جمعیت‌های وابسته به آن در شهرستان‌ها مجاز به انتشار بلیت‌های بخت‌آزمایی بودند (ساکما: ۰۴۷۷۹۷/۲۴۰).

۳,۴ بلیت بخت‌آزمایی یا بلیت‌های اعانه ملی سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی

در تاریخ ۱۳۲۶/۲/۶ سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی با هدف ترقی و بهبود بهداشت و درمان بیماران و بینوایان و ترفیئه حال مستمندان ایجاد شد (نعمتی، ۱۳۳۲: ۱۹۲-۱۹۳). بودجه سازمان از دو طریق تأمین می‌شد: نخست؛ پولی که شاه از طریق عواید فروش زمین‌های خود می‌پرداخت. دوم؛ پولی که از عواید فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی بیست ریالی در هر هفته به دست می‌آمد. نظارت و ریاست کلی بر سازمان را شاه به اشرف خواهر خود داد. اقدام مهم سازمان، کمک‌رسانی به امور خیریه و مؤسسات دولتی و تنگدستان و بیماران بود. در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی بر روی بلیت‌های بخت‌آزمایی ملی امضای رئیس سازمان خدمات اجتماعی دیده می‌شود (صفایی، ۱۳۷۳: ۲۸۹ و ۲۹۵).

سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی بخشی از مبلغی که از طرف دربار به سازمان واریز می شد را صرف کمک به بنگاه بخت آزمایی ملی می کرد. در تاریخ ۱۳۳۶/۴/۲۵ مبلغ ده میلیون به حساب بنگاه بخت آزمایی ملیواریز گردید (زنان دربار به روایت اسناد ساواک اشرف پهلوی، ۱۳۸۱: ۳۹۵).

۴،۴ بلیت بخت آزمایی بازسازی آرامگاه نادر شاه افشار

برای بازسازی آرامگاه نادرشاه افشار بلیت فروخته شد. شاه از مردم ایران خواست به منظور حفظ آثار فرهنگی و تاریخی بازسازی آرامگاه نادرشاه شرکت کنند. این بلیت ها را انجمن آثار ملی فروخت (ساکما: ۲۹۳/۱۰۶۳۵).

۵. فرایند و تغییر نام بلیت های بخت آزمایی

از اول فروردین ۱۳۴۱ عنوان بلیت های بخت آزمایی ملی به اعانه ملی تغییر یافت. گروهی از مردم که مقید به پرداخت کمک به مستمندان بودند و تشخیص این که فردی مستحق است برایشان مشکل بود بلیت می خریدند. «با خرید این بلیت ها از این شک و ناراحتی خلاص شده ایم زیرا میدانیم بفرض آنکه هیچ گاه جایزه ای بما اصابت نکند مآلاً وظیفه وجدانی خود را در مورد کمک به خانواده های بی بضاعت و اجرای امور خیر انجام داده ایم» (روزنامه اطلاعات، سه شنبه ۱۳۴۰/۱۲/۲۲: ۱۳۴۰/۱۲/۲۲: ۲۳).

۶. روند انتشار و فروش بلیت های بخت آزمایی در دوره پهلوی دوم

مجله خواندنی ها نقش مهمی در تبلیغات و فروش بلیت های بخت آزمایی به عهده داشت. مجله خواندنی ها از دو بلیت های بخت آزمایی بنگاه حمایت از مادران و اسب دوانی حمایت می کرد. معمولاً بر پشت جلد مجله شماره یک عدد پنج رقمی لاتین چاپ می شد و هفتگی میان شماره های ذکر شده قرعه کشی می شد و به خوانندگان خود جایزه می داد (محسینیان راد، ۱۳۸۴: ۱۳۷۵-۱۳۷۶). سازمان ها و موسسات مختلف و حتی اشخاص برای مقاصد گوناگون بلیت بخت آزمایی می فروختند:

بنگاه حمایت از مادران برای کمک به زنان باردار دست به انتشار بلیت بخت آزمایی زد. (ساکما: ۲۹۳/۰۳۱۴۱۷). مریم گریگوریان با تصویب هیئت دولت در تاریخ ۱۳۲۴/۵/۲۱ شمسی با اجازه از اداره مالیات های غیرمستقیم توانست دستگاه پیاپان خود را با انتشار بلیت بخت آزمایی به فروش برساند (ساکما: ۲۴۰/۰۵۱۴۸۰). در سال ۱۳۲۵ فرماندار دامغان از مدیر بنگاه خواست تا مأموران بنگاه حمایت از مادران در دامغان بلیت های بخت آزمایی را از طریق

مغازه‌ها و تجارتخانه‌ها و بنگاه‌ها بفروشد (ساکما: ۲۹۳/۰۵۹۸۱۵). در تاریخ ۱۳۲۵/۴/۲۳ شمسی هیئت‌وزیران به بیمارستان آرامنه چهارمحال اجازه انتشار و فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی به تعداد ده هزار بلیت بیست ریالی برای تأمین کمبود بیمارستان داد (ساکما: ۲۴۰/۱۰۱۳۹۸). در تاریخ ۱۳۲۵/۱۱/۲۷ برای بازسازی آرامگاه ابوعلی سینا و مقبره سعدیشیرازی بلیت منتشر شد. (ساکما: ۲۴۰/۰۹۶۴۳۹). در تاریخ ۱۳۲۶/۱۱/۱۱ شمسی انتشار و فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی توسط باشگاه نیروی هوایی ایران باهدف تأمین کسر درآمد باشگاه هوایی کشور تصویب شد (ساکما: ۲۴۰/۰۹۴۰۲۴).

شرکت نمایندگی اتوبوس‌رانی ایران تور در مشهد در تاریخ ۱۳۲۶/۱۲/۳ اقدام به فروش بلیت در مقابل باغ ملی و یا شعبه نمایندگی جنب موزه آستان قدس کرد. شرکت نمایندگی اتوبوس‌رانی ایران توراز کارمندان شهرداری خواست برای خرید بلیت‌های بخت‌آزمایی که هر پانزده روز یکبار قرعه‌کشی می‌شد، به محل فروش بلیت مراجعه کنند (ساکما: ۲۹۳/۰۲۸۳۵۸). در تاریخ ۱۳۲۷/۸/۱۰ فروش بلیت‌های شرط‌بندی اسب‌دوانی مشمول از شروط انتشار بلیت‌های بخت‌آزمایی خارج شد و فروش آن توسط باشگاه سوارکاران مجاز گردید (ساکما: ۲۴۰/۰۹۰۶۷۱).

این اجازه از سوی هیئت دولته باشگاه سوارکاران داده شد تا به فروش بلیت‌های شرط‌بندی اسب‌دوانی پردازد (ساکما: ۲۴۰/۵۸۴۲۷). سهم مهمی از آگهی‌های مطبوعات را آگهی‌های اعانه ملی (همان بخت‌آزمایی دهه ۱۳۲۰) تشکیل می‌دادند. «با خرید بلیت‌های اعانه ملی مخصوص روز مادر، هم‌وزن خانواده خود پول بگیرد (هم‌وزن خود، همسر، پدر، مادر، برادران، خواهران و فرزندان). بلیت‌های اعانه ملی مخصوص روز مادر، در سراسر کشور منتشر شد.» (محسنیان راد، ۱۳۸۴: ۱۵۷۳-۱۵۷۴).

یکی از اماکن فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی، اتوبوس‌هابود. برای فروش بلیت در اتوبوس‌ها باید از دولت اجازه می‌گرفتند؛ زیرا فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی به ناشرین مجله‌ها و روزنامه‌ها تعلق داشت تا مردم را به سوی مطبوعات جلب کنند (ساکما: ۲۴۰/۵۸۴۲۸). کاغذ بلیت‌های بخت‌آزمایی از جمله اجناسی بود که از خارج به ایران وارد و در گمرک از معافیت گمرکی برخوردار بود (ساکما: ۲۳۰/۰۲۴۹۲۸). «هیئت‌وزیران در مورخ ۱۳۳۵/۵/۸ تصویب کرد:» ۱- بنگاه بخت‌آزمایی مجاز است تعداد بلیت‌های بیست ریالی بخت‌آزمایی ملی را ماهیانه به تعداد کافی افزایش دهد، ۲- بنگاه بخت‌آزمایی ملی مجاز است در هر سال

بلیت‌های پنجاه ریالی بنام بلیت اعانه ملی به تعداد کافی چاپ و منتشر نموده و درآمد خالص آنرا برای تهیه کتاب جهت شاگردان آموزشگاه‌ها و سایر مصارف فرهنگی در سراسر کشور به مصرف برساند» (ساکما: ۲۹۰۹۰/۲۳۰). لذا درآمد بلیت‌ها در این مقطع زمانی در فرهنگ نیز هزینه می‌گردید و بلیت‌ها یا قبوض اعانه ملی تجدیدبنای آرامگاه نادرشاه افشار در سال ۱۳۳۷ شمسی از سوی انجمن آثار ملی در سراسر کشور فروخته شد (ساکما: ۱۰۶۳۵/۲۹۳). درآمد مناسب از طریق بخت آزمایی بانک‌ها را وادار کرد تا برای تشویق به سپرده‌گذاری به برندگان جایزه بدهند (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک علی‌امینی، ۱۳۷۹: ۵۱۰). قانون اجازه تأسیس مؤسسات بخت‌آزمایی در مراکز جهانگردی از سوی مجلس شورای ملی به تاریخ ۱۳۴۸/۳/۲۵ تصویب شد. آیین‌نامه‌های مربوط به تعیین مراکز جهانگردی، نحوه استفاده از وسایل، شرایط صدور پروانه، مقررات انتظامی و نظارت فنی و مالی مؤسسات از طرف وزارت کشور و دارایی تهیه و پس از تصویب دولت اجرا خواهد شد (کمام: ۲۲/۲۰/۲/۲۰/۱۳۳۳). اجازه نصب یک دستگاه کیوسک برای تبلیغات و فروش بلیت‌های اعانه ملی در شهرستان‌های استان اصفهان برای خدمت بهتر به مردم گرفته شد و هر هفته پوسترهای تبلیغاتی بنگاه اعانه ملی در نقاطی از شهرها زیرنظر مسئول بنگاه در انظار عمومی نمایش داده می‌شدند (ساکما: ۰۷۷۶۵۶/۲۹۳). بلیت‌های فوق‌العاده اعانه ملی در مناسبت‌های مختلفی منتشر می‌شد مانند روز مادر و عید نوروز منتشر می‌شد. در تاریخ ۱۳۴۹ /۷/۸ شمسی مناسبت فرارسیدن چهارم آبان یک سری بلیت فوق‌العاده منتشر شد. (ساکما: ۱۱۲۳۸۴/۲۹۳).

۷. تحلیل اجتماعی نمایندگان فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی دوم

برای فروش بیشتر بلیت‌ها جلساتی با حضور افراد ثروتمند تشکیل می‌شد تا مدعوین تشویق به خرید بلیت شوند. (ساکما: ۰۷۷۶۵۶/۲۹۳). بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی دوم، در سراسر کشور پخش می‌شد و در هر شهرستان باجه‌های توسط نمایندگان بنگاه اعانه ملی وجود داشت که مردم با مراجعه به این باجه‌ها بلیت می‌خریدند. در سال ۱۳۵۲ شمسی در اصفهان جمعاً ۱۰۲ باجه وجود داشتند که نمایندگی فروش بلیت‌های اعانه ملی را عهده‌دار بودند (ساکما: ۰۷۷۶۵۶/۲۹۳). با به پایان رسیدن مدت خدمت نمایندگان فروش، افراد جدیدی جایگزین آنان می‌شدند. (ساکما: ۰۶۶۰۷۵/۲۹۳).

۸. کارکرد بلیت‌های بخت‌آزمایی در زمان پهلوی دوم

بخشی از درآمدهای بلیت‌های بخت‌آزمایی صرف سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی می‌شود و چند سال بعد هم بخشی از عایدات آن را به انجمن حمایت از مادران و نوزادان می‌پرداختند (نجاتی، ۱۳۶۹: ۳۳). در تاریخ ۱۳۲۴/۳/۱۹ سازمان جوانان شیر و خورشید سرخ رشت به منظور کمک به بینویان و امور خیریه مبادرت به فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی (ساکما: ۲۴۰/۰۴۷۸۵۲). دولت در تاریخ ۱۳۲۴/۶/۱۱ شمسی هیئت‌وزیران به منظور بیشتر شدن امور مالی بانک کشاورزی به این بانک اجازه انتشار بلیت‌های بخت‌آزمایی را داد (ساکما: ۲۴۰/۰۵۱۴۷۵).

همچنین هیئت‌وزیران در تاریخ ۱۳۲۵/۱۱/۳۰ شمسی تصویب کردند تا شرکت سهامی نفت ایران و انگلیس به منظور پیشرفت اسب‌سواری و چوگان‌بازی در آبادان اقدام به بخت‌آزمایی نماید. (ساکما: ۲۴۰/۱۸۲۸).

بر اساس نامه‌ای از وزارت دارائی به وزارت جنگ به موجب تصویب‌نامه شماره ۱۵۴۸۸ مورخ ۱۳۲۷/۸/۱۱ شمسی از تاریخ اول آذرماه ۱۳۲۷ شمسی چاپ و انتشار و فروش هر نوع بلیت بخت‌آزمایی به‌طورکلی در تمام کشور ممنوع گردید و عواید بلیت بخت‌آزمایی ملی و گاردن پارتی‌ها تحت نظر یکی از سازمان‌های دولتی قرار گرفت. (ساکما: ۲۴۰/۵۸۴۲۷)؛ اما این امر موقتی بود. منطق اقتصادی و درآمدزایی باعث ادامه فعالیت بلیت فروشی گردید.

بر اساس تصویب هیئت‌وزیران در تاریخ ۱۳۳۲/۳/۲۱ شمسی از درآمد خالص بخت‌آزمایی ملی از اول خردادماه ۱۳۳۲ شمسی همه ماهه مبلغ یکصد هزار ریال به بنگاه اشرف و شصت هزار ریال به بنگاه نیکوکاری تأدیه و از بقیه صدی پنجاه به سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی و صدی بیست و پنج به شیروخورشید سرخ ایران و صدی بیست به بنگاه حمایت مادران و کودکان و صدی پنج به انجمن آثار ملی پرداخت می‌شد (ساکما: ۲۴۰/۰۵۷۱۹۷).

فروش بلیت بخت‌آزمایی باعث جلوگیری از کمبود بودجه و افزایش ثروت بنگاه‌ها می‌شد. به عبارت دیگر بخت‌آزمایی از یک کنش عام المنفعه به یک فعالیت درآمدزا تغییر ماهیت داده بود. مسئول جمعیت حمایت از مسلولین برای تأمین درآمد بنگاه حمایت از مسلولین بی‌بضاعت موفق به صادر کردن بلیت بخت‌آزمایی نشد؛ زیرا هیئت‌وزیران طی تصویب‌نامه‌ای اجازه قرعه‌کشی را فقط به سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی داد و درآمد حاصل از بخت‌آزمایی را بین سازمان‌ها تقسیم می‌کرد؛ اما هیچ

توجهی از سوی سازمان شاهنشاهی به بنگاه حمایت از مسلولین نمی‌شد (ساکما: ۶۸۴۶/۲۹۰)

در سال ۱۳۳۵ شمسی شهرستان آمل دچار حریق شد که برای این حادثه بلیت‌ها یا قبوض اعانه ملی در سراسر کشور فروخته شد. (ساکما: ۲۱۰/۱۸۳۸).

جدول شماره ۲: فروش انواع بلیت‌های بخت‌آزمایی و کارکرد آن‌ها

کارکرد طرح‌شده برای بلیت فروخته‌شده	تاریخ فروش بلیت	میزان فروش بلیت	محل فروش بلیت	فروشنده
باشگاه ارامنه برای مصرف امور خیریه	۱۳۲۶/۱۱/۶	بیست هزار ریال	باشگاه ارامنه	باشگاه ارامنه
انجمن خیریه ایران و آمریکا به‌منظور کمک به بینوایان و درماندگان	؟	اوراق اعانه ۵۰۰ و ۲۰۰ ریالی	سازمان‌های دولتی	انجمن خیریه ایران و آمریکا
مبارزه با بی‌سوادی و فرهنگ عمومی، کمک به دانش آموزان بی‌بضاعت شد.	۱۳۳۷/۸/۱۰	درآمد سالیانه بلیت‌های پنجاه ریالی بنام اعانه ملی	در سراسر کشور	سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی
تجدید بنای آرامگاه نادرشاه، کمک دانش آموزان فقیر	سال ۱۳۳۷	در یزد جمع کل مبالغ ۳۱۵۰۰۰ ریال	در سراسر کشور	انجمن حفظ آثار ملی و تاریخی
صرف امور خیریه و فرهنگی و به‌نفع کانون دانشجویان	۱۹۶۰/مه/۶ میلادی ۱۳۳/۲/۱۶ (۹)	۱۶۰۰ ریال به خاطر ۳۲ عدد بلیت پنجاه ریالی	گاردن پارتی انجمن ایران و آمریکا در باغ مصفا‌ی جمشیدیه	انجمن ایران و آمریکا
تأمین اعتبار جشن‌های دوهزار و پانصدساله	۱۳۴۴/۳/۲۰	از طریق بلیت‌های ارزان‌قیمت و گاردن پارتی‌ها	محل جشن‌های دوهزار و پانصدساله	سازمان شاهنشاهی و خدمات اجتماعی

بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی و ... ۲۳۷

منابع: (ساکما: ۲۲۳۳۲/۲۴۰، ۰۹۷۸۰۸/۲۴۰، ۰۵۷۱۹۷/۰۶۳۵، ۰۱۰۶۳۵/۲۴۰، ۲۹۳/۲۴۰، ۲۴۰/۲۶۶۵۰؛ بزم/هریمن ، ۱۳۷۸، ج ۲، ۱۳۷۸: ۱۲۷-۱۲۸).

از محل عواید بلیت‌ها سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی ۱۰۱ درمانگاه در سراسر کشور دایر کرد و هر سال نیز طبق برنامه بیست درمانگاه جدید در نقاط مورد احتیاج تأسیس نمود (روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه ۱۳۴۰/۱۲/۲۲: ۲۳).

از زمان تشکیل سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی در سال ۱۳۲۶ شمسی تا پیروزی انقلاب، این سازمان در هر سال درآمدهای خود را درباره بلیت‌های بخت‌آزمایی فروش رفته یا نرفته را منتشر می‌کرد. در سال شاهنشاهی ۱۳۵۶ ترازنامه درآمد بلیت‌های بخت‌آزمایی ملی به شرح زیر منتشر گردید:

جدول شماره ۳: گزارش عملیاتی فعالیت‌های بنگاه بخت‌آزمایی ملی در سال ۱۳۵۶

ماه	تعداد بلیت چاپ شده برگ	تعداد بلیت فروخته شده برگ	بهای بلیت فروخته شده (ریال)	درآمد بنگاه (ریال)
فروردین	۷/۳۵۰/۰۰۰	۵/۷۷۲/۰۰۰	۲۸۷/۶۰۰/۰۰۰	۴۹/۰۲۸/۸۶۴
اردیبهشت	۶/۰۰۰/۰۰۰	۴/۶۳۰/۰۰۰	۲۳۱/۵۰۰/۰۰۰	۴۴/۷۲۷/۰۰۵
خرداد	۶/۹۰۰/۰۰۰	۵/۷۰۳/۰۰۰	۲۸۵/۱۵۰/۰۰۰	۵۹/۶۸۲/۰۲۲
تیر	۵/۴۰۰/۰۰۰	۵/۲۴۲/۰۰۰	۳۶۲/۱۰۰/۰۰۰	۴۴/۶۹۷/۱۵۲
مرداد	۵/۵۵۰/۰۰۰	۴/۷۳۶/۰۰۰	۲۳۶/۸۰۰/۰۰۰	۴۶/۵۴۵/۷۱۹
شهریور	۵/۱۰۰/۰۰۰	۴/۶۳۳/۰۰۰	۲۲۱/۶۵۰/۰۰۰	۲۲/۴۷۰/۰۷۰
مهر	۶/۰۰۰/۰۰۰	۴/۶۷۸/۰۰۰	۲۳۳/۹۰۰/۰۰۰	۴۰/۶۲۹/۹۹۱
آبان	۶/۹۰۰/۰۰۰	۵/۶۴۰/۰۰۰	۲۸۲/۰۰۰/۰۰۰	۵۶/۲۳۷/۲۸۰
آذر	۷/۵۰۰/۰۰۰	۶/۳۶۶/۵۰۰	۳۱۸/۳۲۵/۰۰۰	۵۵/۸۲۷/۸۵۵

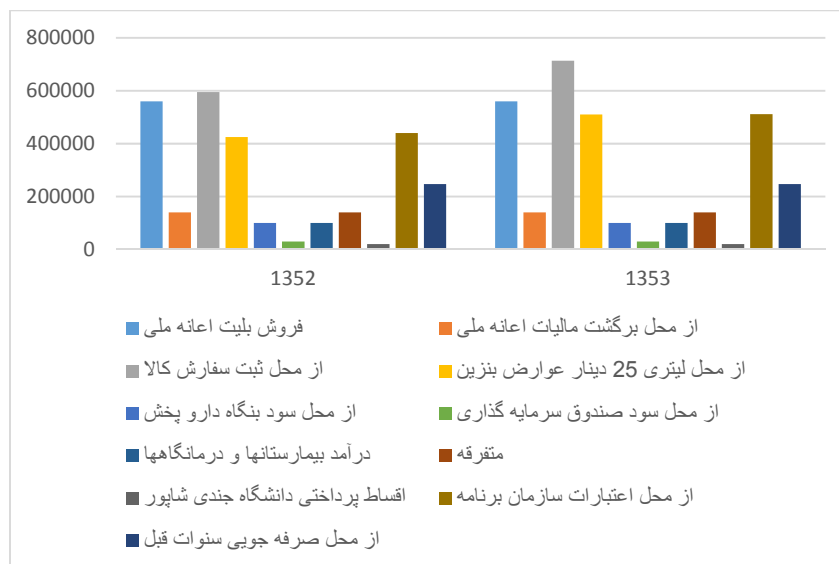
ماخذ: ساکما: ۱۹۶۵۲/۲۳۰.

دولت گاهی مالیات بلیت‌ها را مجدداً به حساب سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی واریز می‌کرد. «هیئت وزیران در جلسه مورخ ۱۳۴۴/۸/۱۲ به استناد تبصره ۲۵ قانون بودجه سال ۱۳۴۴ شمسی کل کشور تصویب نمودند مبلغ نه میلیون و سیصد و هشتاد و دو هزار و

چهارصد و ده ریال (۹/۳۸۲/۴۱۰/۰۰۰ ریال) معادل مالیات پرداختی سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی بابت مالیات اعانه ملی را در دو ماهه مرداد و شهریور سال ۱۳۴۴ شمسی از محل درآمد عمومی سال جاری کل کشور به عنوان کمک در وجه سازمان مزبور پرداخت گردد» (ساکما: ۰۳۸۴۳۵/۲۳۰).

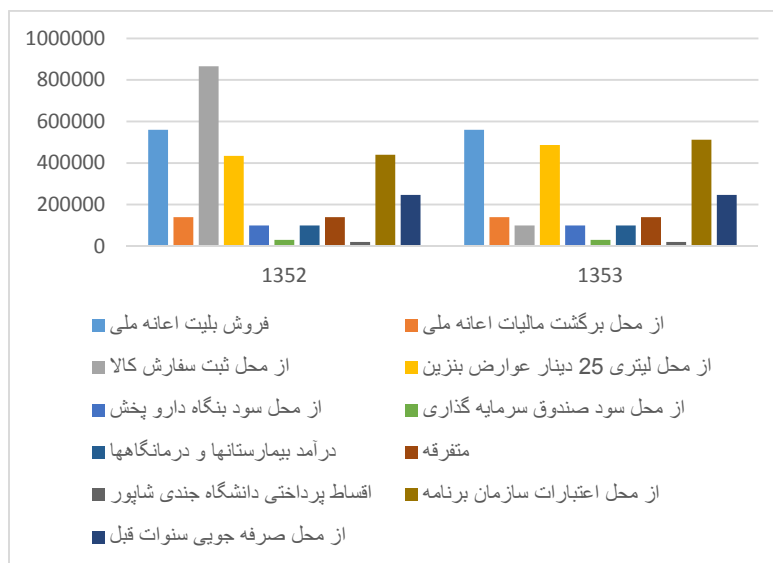
یکی از اهداف پیدایش بلیت‌های بخت‌آزمایی، گسترش شادی و لذت بین اقشار مختلف جامعه بود. اشرف پهلوی به هیجانی که بلیت‌های بخت‌آزمایی در روزهای چهارشنبه هر هفته برای مردم ایجاد می‌کند اشاره کرده است. (جمشیدی لاریجانی، ۱۳۷۶: ۱۳۷)

نمودار شماره ۱: پیش‌بینی سازمان خدمات شاهنشاهی از درآمد سالیانه‌اش

ماخذ: ساکما: ۲۲۰/۱۴۸۰۸

نمودار شماره ۲: پیش‌بینی سازمان برنامه و بودجه از درآمدهای سالیانه سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی

ماخذ: ساکما: ۱۴۸۰۸/۲۲۰.

نمودارهای بالا، نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از درآمدهای سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی از عواید فروش بلیت‌های اعانه ملی بود. آمار منابع درآمد سازمان شاهنشاهی با پیش‌بینی سازمان برنامه و بودجه همسانی دارند و هر دو سازمان، منبع عمده درآمد سازمان شاهنشاهی را از فروش بلیت‌های اعانه ملی می‌دانند. در این پیش‌بینی ۲۵ درصد درآمدهای سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی از عواید فروش بلیت‌های اعانه ملی بود (ساکما: ۱۴۸۰۸/۲۲۰).

۹. سوءاستفاده از بلیت‌های بخت‌آزمایی در دوره پهلوی دوم

۹،۱ تأخیر پرداخت مبلغ بلیت بخت‌آزمایی برای برندگان

بر اساس شکایت‌هایی که از سوی مردم درباره بلیت بخت‌آزمایی صورت گرفته، برندگان بلیت‌های بخت‌آزمایی به خاطر ندادن پول بلیت برنده و به تأخیر افتادن پول بلیت برنده‌شده از طرف سازمان‌های دولتی به مجلس شورای ملی شکایت کردند تا به مشکل آن‌ها رسیدگی شود. (کمام: ۱۸۲۰۹/۰۲).

۹،۲ تخلف از قانون درباره بلیت‌های بخت‌آزمایی

بر طبق تصویب نامه هیئت دولت به شماره ۱۸۰۴۸-۱۳۳۸/۲/۴ شمسی چاپ و انتشار و فروش و قرعه کشی هرگونه بلیت بخت آزمایی از سوی سازمان مستقل و اشخاصی که متکی به قرعه کشی بلیت های بخت آزمایی ملی یا اعانه ملی باشند، ممنوع اعلام شده و این مختص به بنگاه بخت آزمایی ملی است؛ اما در صفحه ۹ در دوشنبه ۷ آذر ۱۳۳۹ شمسی از سوی روزنامه اطلاعات به بخت آزمایی گذاشتن یک دستگاه ماشین دکاو به نفع سازمان کودک را به قرعه گذاشته شده که این کار خلاف قانون بود. (ساکما: ۲۴۰/۰۵۷۱۹۷).

در تاریخ ۱۳۴۶/۵/۱۹ شهرداری تبریز به زور به مردم بلیت فروختن هزینه جشن تاج گذاری را از این طریق به دست آورند که از سوی حکومت به نوعی تخلف از قانون محسوب می شد (جشن تاج گذاری به روایت اسناد ساواک، بهار ۱۳۸۵: ۱۶۲).

۳,۹ مدیریت نادرست فرآیند تبلیغات

در تاریخ ۱۳۵۰/۴/۴ بر فراز شهر شیراز اوراق اعانه ملی تبلیغات بنای مدارس یادبود از سوی هواپیمای ارتاکسی ریخته شده است که این نوع تبلیغات باعث عدم خرید مردم گردید. مردم شیراز مطالبی در اعتراض و مخالفت نسبت به این عمل دولت بیان داشته اند (بزم/هریمن، ۱۳۷۸: ۱۲۱/۴). یکی از شکایتهای مردم به ارگان دولتی مثل نخست وزیری و ساواک درباره بلیت بخت آزمایی این بود که چرا برای فروش بلیت های بخت آزمایی غلو می کنند و چرا بر جرایم نظارت کافی وجود ندارد (مراسان: ۲۶۴۶: ۳۲).

۴,۹ عدم پرداخت مالیات به دولت

اداره اصلاح نژاد و پرورش اسب وزارت جنگ بابت صدی پنج مالیات بخت آزمایی از سال های گذشته مبالغی به اداره کل مالیات های غیر مستقیم بدهکار بود با وجود مکاتبات زیاد اقدام برای پرداخت آن صورت نگرفت (ساکما: ۲۴۰/۱۰۱۳۹۸).

۵,۹ فروشندگان متقلب

به علت درآمد خوب بلیت فروشی، افراد متقلب و متفرقه در شهرهای توریستی مانند اصفهان اقدام به فروش بلیت می کردند (ساکما: ۲۹۳/۰۷۷۶۵۶). «بلیت فروش ها قصدشان فروختن بلیت است باید مناطق پر جمعیتی مثل میدان مجسمه محمدرضا شاه خیابان هاتف میدان طوقچی را انتخاب می کردند. این ها که خود را بلیت فروش جازده اند (بلیت فروشان متقلب) خود بیشتر به فروش سایر اشیاء از قبیل چاقو و سیگار و قاچاق و آدامس و غیره مشغول اند.

برای بیکار نشدن بلیت‌فروش‌ها، آنان را از خیابان چهارباغ به خیابان‌های مجاور مثل شیخ بهائی پارس - عباس‌آباد استقرار دادند». (ساکما: ۰۷۷۶۵۶/۲۹۳).

در سال ۱۳۵۴/۱۲/۲۱ سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی به منظور جلوگیری از سوءاستفاده از فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی دستور به متحدالشکل کردن لباس‌ها و ایجاد کیوسک‌های بلیت‌های بخت‌آزمایی در سراسر کشور داد که دیگر فروشندگان متقلب بلیت نتوانند از عواید آن برای خود استفاده کنند (ساکما: ۰۷۷۶۵۶/۲۹۳).

۱۰ مواضع مخالفان حاکمیت پهلوی دوم درباره بلیت‌های بخت‌آزمایی

۱،۱۰ مواضع روحانیون و علماء و مراجع تقلید درباره بلیت‌های بخت‌آزمایی

عده‌ای از وعاظ اصفهاندر تاریخ ۱۳۲۷/۵/۱۸ مردم را از خرید بلیت‌بخت‌آزمایی منع کردند. شهربانی اصفهانبااطلاع از این موضوع سعی کرد تا از تحرکات آن‌ها جلوگیری کند (ساکما: ۰۲۳۳۵/۰۰۲۹۳/۹۷).

آیت‌الله بروجردی از جمله روحانیونی بود که برای انتشار بلیت‌های بخت‌آزمایی قید شرعی و اسلامی گذاشت. رئیس سازمان خدمات اجتماعی از حاج آقا حسین بروجردی سؤال کرد و وی در جواب نوشت: «اگر هدف از انتشار بلیت‌های اعانه ملی کارهای خیر و عام‌المنفعه است در صورتی که اجباری برای خرید در کار نباشد مشارکت در امور آن از نظر شرعی اشکالی ندارد و از سوی دیگر هدف‌های سازمان مزبور در آغاز کار صراحتاً و بروشنی، تأسیس مدارس و جهت تهیه داروی رایگانو تأسیس درمانگاه اعلام شده بود» (مراسان، ۲۸۱۰: ۶۸).

مخالفان نسبت به صرف عواید بلیت‌ها مشکوک بودند و معتقد بودند که عواید آن صرف عیاشی و خوش‌گذرانی خاندان پهلوی می‌شود (فلاح توتکار، مختاری اصفهانی، ۱۳۸۱: ۱۶۱).

جواد فومنی در مورد بلیت‌های بخت‌آزمایی به انتقاد از حکومت پهلوی پرداخت: «بساط قمار را انداخته‌اند و بلیت بخت‌آزمایی می‌فروشند آن زن بی‌شوهر یتیم‌دار و آن عمله‌های بدبخت دو تومان دو تومان پول می‌دهند و بلیت می‌خرند ولی نورچشمی‌ها فقط دو هزار تومان به یکی از همان خودمانی‌ها می‌دهند و بقیه را صرف عیاشی و شرابخواری دستگاه‌های عریض و طویل خود می‌سازند. صرف راه‌هایی می‌کنند که مقامشان و منصبشان محفوظ بماند» (ستم‌ستیزان نستوه آیت‌الله حاج شیخ جواد فومنی حائری به روایت اسناد ساواک، ۱۳۷۹: ۷۳).

از جمله مبارزات منفی امام در مقابل نظام ستم‌شاهی پهلوی، تحریم خرید بلیت‌های بخت‌آزمایی بود: «انجام این بازی از طریق کشیدن دو تومان، دو تومان از جیب کارگران و دهقانان تحمیل بزرگی بر زندگی آن‌ها وارد می‌شود و در مقابل با عدم مصرف واقعی این وجوه، نفعی هم عاید مردم نمی‌گردد چون تحریم خرید این اوراق که در واقع برای کشیدن آخرین سکه پول بینوایان به امیدهای موهوم منتشر می‌شود، از یک طرف کمکی به حال این‌گونه اشخاص می‌کند و از طرف دیگر جلوی بازی دولت را که می‌خواهد از فقر و سادگی مردم به هر بهانه استفاده کرده، برای خدمتگزاران خود محل اعاشه و عنوان تأمین کند می‌گیرد، مورد استقبال قرار خواهد گرفت» (سیر مبارزات امام خمینی در آیین اسناد به روایت ساواک، ۱۳۸۶: ۲۸۷/۱۱).

«در تاریخ ۱۳۴۰/۴/۵ اسلامی واعظ ضمن سخنرانی مذهبی در منزل قائم‌مقام الملک رفیع بلیت‌های بخت‌آزمایی را رواج بساط قمار دانست (مراسان: ۰۱۴۱۰۰: ۱۹). شیخ عباسعلی اسلامی از فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی بشدت انتقاد کرد و گفت: «خرید و فروش بلیت بخت‌آزمایی از نظر اسلام اکیداً حرام است و آنهایی که ادعا می‌کنند از محل بخت‌آزمایی بیمارستان و مدرسه ساخته می‌شود اگر راست می‌گویند از ثروت خودشان بیمارستان بسازند نه آنکه معامله حرام بکنند» (مراسان: ۰۱۴۱۰۰۴۳: ۱). جعفر شجونی در ۱۳۴۰/۱۱/۲۹ در مسجد جامع تهران اظهار داشت: «شما که مسلمانید مبدا از این بلیت بخت‌آزمایی بخريد اين حرام است، کلاهبرداری است» (مراسان: ۰۱۱۳۶۱۲۸: ۲۸).

سید محمود طالقانی از فروش بلیت و صرف عواید آن انتقاد کرد. (بازوی توانای اسلام آیت‌الله سید محمود طالقانی یاران امام به روایت اسناد ساواک، ۱۳۷۶: ۳۰۷/۱). عبدالحسین دستغیب علاوه بر انتقاد از حکومت، در مورد بلیت بخت‌آزمایی گفت: «حرام است و فروش آن جایز نیست» (مراسان: ۰۰۷۹۷۰: ۱۳).

این گفتار براساس استفاده از درس‌های امام خمیندر نجف اشرف در تاریخ ۱۷-۱۳۴۳/۵/۱۸ شمسی است: «گردانندگان مؤسسه بخت‌آزمایی به فکر افتادند تا برنامه خود را با تغییراتی توسعه دهند و نیرنگی به کار برند که حتی همین مسلمانان روشن و همین مقدسان اغفال شوند و این بلیت‌ها را بخرند. اسمش را به «اعانه ملی» تغییر دادند تا اگر کسی بگوید این کار قمار است، بگویند خیر این اعانه ملی و کمک به ملت است. پول‌هایش صرف سازمان شیر و خورشید می‌شود و ممکن است قرعه به نام یک نفر فقیر بیفتد و او را غنی و ثروتمند سازد؛ و باز هم برای اغفال بیشتر، عده‌ای از بلیت‌فروشها را عوض کردند و یک عده کور و

نابینا به جای آن‌ها گذاشتند و تبلیغاتشان را چند برابر ساختند و به جای صد هزار تومان، پانصد هزار تومان پول نقد به اضافه یک ماشین، با یک مقدار پول انباشته با پارویی در عکس‌ها اضافه کردند و به نام «پول پارو کنید» تبلیغات خود را گسترش دادند. در صورتیکه بلیت‌های به اصطلاح «اعانه ملی» همان بلیت‌های بخت‌آزمایی بودند» (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۹: ۲۶۳).

«مسئله ۲۸۶۹: اخیراً اسم بلیت بخت‌آزمایی را عوض کرده‌اند و به اسم اعانه ملی بلیت را می‌دهند ولی عمل، همان عمل است و چون بلیت بخت‌آزمایی مورد اشکال بوده است و جمعی از خرید آن خودداری می‌نمودند، سودجویان اسم را برای اغفال این دسته عوض نموده، لکن در عمل فرقی ندارد و در این صورت با تغییر نام حلال نمی‌شود و پول بلیت و پول قرعه حرام و موجب ضمان است» (مسلمی زاده، بهار ۱۳۸۳: ۱۰۸۲).

«مسئله ۲۷۳۲: خرید و فروش بلیت به قصد کمک به مؤسسات خیریه و جایزه در آن: اگر فرضاً یک شرکت یا مؤسسه پیدا شود و برای اعانت به مؤسسات خیریه از قبیل بیمارستان یا مدارس اسلامی بلیط‌هایی منتشر کند و مردم هم برای اعانت این مؤسسات مبلغی بدهند و آن شرکت از مال خودش یا جوهری که از انتشار بلیت به دست می‌آید، با اجازه تمام پول‌دهندگان مبلغی به اشخاصی که قرعه به نام آن‌ها بیرون می‌آید بدهد مانع ندارد، لکن این مجرد فرض است و بلیط‌هایی که اکنون فروخته می‌شود و قرعه‌کشی‌هایی که اکنون عمل می‌شود، به این نحو نیست و پول بلیت و قرعه حرام است» (قلی‌پور گیلانی، ۱۳۸۵: ۶۱۳).

امام در نامه‌ای به تاریخ ۵ بهمن ۱۳۴۶ نوشت: «معامله بلیت‌ها حرام و مال به دست آمده از آن حرام است و باید به صاحبان آن پرداخت شود، در صورتی که به آن‌ها پیدا نشوند، عملی مجهول مالک خواهند کرد و تمام مسائل آن را در تحریر الوسیله نوشته‌ام» (خمینی، ۱۳۷۸: ۱۶۳/۲).

در جلسه هفتگی انجمن اسلامی جوانان در تاریخ ۱۳۴۸/۲/۳۰ گفته شد: «خرید اعانه ملی یک نوع کمک به ظلم است به قول شخصی می‌گفت یک نفر بنام ملی وجود دارد که همه پول‌ها را به جیب او می‌ریزند» (مراسان: ۱۵۴۴۰: ۱۰). در تاریخ ۱۳۴۸/۴/۲۸ محمدرضا سعیدی نوشت: «عواید فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی به جیب دربار از جمله شمس پهلوی می‌رفت» (یاران امام به روایت اسناد ساواک شهید آیت‌الله سید محمدرضا سعیدی، ۱۳۷۶: ۳۲۳/۱).

«در آبان ۱۳۵۰ شیخ احمد کافی از فروش بلیت‌های بخت‌آزمایی انتقاد نمود (مراسان: ۱۳۱۱۰۱۰: ۱)». «در رساله جدید توضیح المسائل امام خمینی که در ۱۳۵۰ توزیع شد آمده: «خرید و فروش بلیت‌های اعانه ملی جایز نبوده و باطل است» (سیر مبارزات امام خمینی در آینه اسناد به روایت ساواک، ۱۳۸۶: ۹۹/۱۷). امام درباره بلیت‌های بخت‌آزمایی حکم به حرام بودن این نوع بلیت‌ها دادند و حتی شرکت‌هاییکه بلیت‌های بخت‌آزمایی را می‌فروختند یا کسانی که بلیت‌های بخت‌آزمایی را می‌خریدند را منع کرد و معامله آن را باطل اعلام کرد (خمینی، بی‌تا: ۴۶۷).

بلیت‌های بخت‌آزمایی به دلیل شرطی بودن از سوی علماء تحریم شد و اقشار مختلف مردم من جمله دانشجویان اعلامیه‌های تحریم بلیت بخت‌آزمایی را در نقاط مختلف شهر پخش می‌کردند و از سوی دائرة اطلاعات این موضوع موجب حساسیت و مراقبت و دستگیری متخلفان و توزیع‌کنندگان تحریم‌های رژیم در تاریخ ۱۳۵۰/۱۰/۲ شمسی در تهران و شهرستان‌ها مثل خراسان گردید (مراسان: ۱۱۴۹۴: ۱۶). امام حتی تصرف اموال ناشی از این بلیت‌ها را در بعد از انقلاب هم جایز نمی‌دانست (خمینی، ۱۳۹۲: ۳۸۰/۱۰) و حتی آن را شامل مسابقات اسب‌دوانی هم می‌دانست (خمینی، ۱۳۸۲: ۶۱۷).

۲،۱۰ مواضع روشنفکران درباره بلیت‌های بخت‌آزمایی

روزنامه‌های روشنفکری دوره پهلوی هم از فروش بلیت‌ها انتقاد می‌کردند: «مردم می‌گویند که اشرف [خواهر دوقلوی شاه] چه حق دارد که در تمام شئون مملکت دخالت کرده و با مقدرات و حیثیت یک ملت کهن سال بازی کند. مردم می‌گویند این پول‌هایی را که اشرف به‌عنوان سازمان شاهنشاهی از مردم کور و کچل و تراخمی و بی‌سواد این مملکت فقیر و بدبخت می‌گیرد، به چه مصرفی می‌رساند؟ [اشاره به بلیت‌های بخت‌آزمایی که بعدها تغییر نام داد و به بلیت‌های اعانه ملی تبدیل شد. این بخت‌آزمایی را سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی که ریاست آن را اشرف پهلوی به عهده داشت اداره می‌کرد].» (محسنیان‌راد، ۱۳۸۴: ۱۴۳۰ الی ۱۴۳۱). جلال آل احمد در کتاب نهرین زمین خود رادیویی که برنامه قرعه‌کشی بلیت بخت‌آزمایی از آن پخش می‌شد را زباله‌دان غرب می‌دانست (علی زاده، افضل، ۱۳۹۴: ۳۰).

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بلیت‌هایی با عنوان ارمغان بهزیستی برای تامین بخشی از هزینه‌های سازمان بهزیستی کل کشور فروخته می‌شد که عواید آن صرف کودکان بی-سرپرست و سالمندان می‌گردید. بر بالای کارت یک شعر پندآموز نقش بسته بود: «پس اکنون بگیرید سبقت ز غیر، در اعمال نیکو و کردار خیر.» این شعر بر اساس معنای آیه ۴۸ سوره مائده سروده شده بود. علما و مراجع تقلید در ابتدا نسبت به این بلیت‌ها واکنشی نشان ندادند که علت آن هم در تغییر حکومت و اعتماد آنان به نوع صرف عواید بلیت‌ها به‌ویژه از سوی سازمانی دولتی بود که متصدی نگهداری معلولان بود؛ اما با گذشت چندی و افزایش جایزه فرد برنده و تبلیغات گسترده این بلیت‌ها در سطح شهرها، مراجع نسبت بدان واکنش نشان دادند در پاسخ به سوال آیا خرید و فروش برگ‌های ارمغان بهزیستی و مسابقاتی به این شکل چه صورت دارد؟ آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله صافی گلپایگانی، آیت‌الله فاضل لنکرانی و آیت‌الله بهجت آن را غیر شرعی دانستند و آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله تبریزی با شروطی که به نیت خریدار و نیز نوع صرف عواید آن بازمی‌گشت آن را مجاز شمردند.

از آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی در این زمینه به صورت تفصیلی هم سوال شد که برگه‌هایی به نام ارمغان بهزیستی از طرف یک سازمان دولتی به مبلغ معینی به مردم فروخته می‌شود، و در برخی از آنها سؤال یا سؤالاتی مطرح شده است. کسانی که پاسخ صحیح بدهند، به قرعه‌کشی راه پیدا می‌کنند، و به اشخاصی که قرعه به نام آنها اصابت کند، جوایزی می‌دهند.

درآمد این برگه‌ها طبق اظهار مسئولین امر، صرف امور خیریه می‌گردد. خریداران این برگه‌ها سه دسته‌اند: ۱- کسانی که فقط برای شرکت در امور خیریه این برگه‌ها را می‌خرند. ۲- اشخاصی که فقط برای شرکت در قرعه‌کشی در این مسابقه شرکت می‌کنند. ۳- افرادی که چه قرعه به نامشان درآید و چه درنیاید، تفاوتی برای آنها نمی‌کند. لطفاً حکم فروشنده، دست اندرکاران، و خریداران را بیان فرمایید. حکم این برگه‌ها چیست؟ پاسخ: همه اینها از قبیل بخت‌آزمایی‌های سابق است، و شرعاً اشکال دارد مگر این که همه افراد از قبیل گروه اوّل باشند یعنی فقط به نیت کمک برگه‌ها را خریداری کنند. ولی می‌دانیم همه افراد چنین نیستند بلکه بسیاری برای شرکت در قرعه‌کشی برگه‌ها را می‌خرند، و اگر بدانند که آنها را در قرعه-کشی شرکت نداده‌اند، راضی نیستند. و صرف درآمد آن در امور خیریه، ماهیت مساله را تغییر نمی‌دهد، و طرح سوال نیز تاثیری در حلّ این مشکل ندارد. (<https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=46440&mid=259471>). سرانجام انتشار بلیت‌ها با فشار مراجع متوقف شد.

۱.۱. نتیجه‌گیری

بلیت‌های بخت‌آزمایی در ابتدا برای کارهای عام‌المنفعه فروخته می‌شد و عواید آن‌در امور خیریه، ایجاد بیمارستان، درمانگاه، مدارس، حمایت از کشاورزان، حمایت از مسلولان و مبارزه با بی‌سوادی صرف می‌شد. درآمد مناسب فروش بلیت‌ها کم‌کم سازمان‌ها را به چاپ بلیت برای تامین کسری بودجه خود واداشت. سازمان‌هایی که از سوی دولت اجازه فروش بلیت بخت‌آزمایی را داشتند بانک کشاورزی، بنگاه حمایت از مادران و کودکان، سازمان شیرو خورشید سرخ ایران و سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی بودند. بلیت‌های بخت‌آزمایی در بانک‌ها، مغازه‌ها، پشت جلد مجلات، کیوسک‌های بنگاه بخت‌آزمایی در شهرستان‌ها و جراید دولتی انتشار می‌یافت. در سال ۱۳۲۷ هیئت دولت تصمیم گرفت تا هر سازمان و مؤسسه‌ای که خواهان فروش بلیت بخت‌آزمایی باشد باید از دولت اجازه بگیرد؛ در غیر این صورت بخت‌آزمایی باطل است؛ در اواخر سال ۱۳۴۰ سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی نام بلیت بخت‌آزمایی ملی را به «اعانه ملی» تغییر داد. دولت انحصار انتشار بلیت را به سازمان خدمات شاهنشاهی داد و امتیازاتی مانند معافیت گمرکی برای ورود کاغذ بلیت را برای آن قائل شد. این انحصار انتقادات فراوانی را به وجود آورد. بخشی از این انتقادات به ریاست عالی این

سازمان یعنی اشرف پهلوی برمی‌گشت. چه بسا اگر فرد دیگری ریاست سازمان را می‌داشت واکنش‌ها به بلیت بخت‌آزمایی بدین‌گونه نبود. با ورود سازمان و انحصار ایجاد شده، انتشار بلیت بخت‌آزمایی از یک کنش عام‌المنفعه به یک فعالیت اقتصادی درآمدزا تغییر ماهیت داد. مخالفین حکومت پهلوی در برابر انتشار بلیت‌های بخت‌آزمایی موضع‌گیری کردند. برخی از علما اعتقاد داشتند چون بلیت‌های بخت‌آزمایی قمار و شرط‌بندی است، بلیت‌ها را حرام اعلام کردند. سخت‌ترین واکنش‌ها به بلیت بخت‌آزمایی از سوی امام خمینی و روحانیون انقلابی صورت گرفت. آنها بلیط بخت‌آزمایی را مصداق بارز قمار و خرید و فروش و تحصیل اموال از طریق آن را نامشروع می‌دانستند. برخی از روحانیون اعتقاد داشتند که بنگاه‌بخت‌آزمایی ملی، بخشی از درآمد بلیت‌ها را صرف امور خیریه و بیمارستان‌ها می‌کند، اما بخشی دیگر درآمد بلیت‌ها را به جیب می‌زند و نسبت به نحوه صرف عواید بلیت‌ها انتقاد داشتند. برخی از علما اعتقاد داشتند عواید بلیت‌های بخت‌آزمایی به شرطی که قمار نباشد می‌توان آن را در امور خیریه صرف کرد. برخی از روشنفکران مانند جلال آل‌احمد نیز اعتقاد داشتند که چون بلیت‌های بخت‌آزمایی از سوی غرب وارد شده است و به‌نوعی تقلید از غرب است به مخالفت با آن می‌پرداختند. در کنار واکنش جامعه مذهبی به فروش بلیت‌ها، از اثرات مثبت فروش آنها در تامین بودجه برای نهادهای عام‌المنفعه و نیز ایجاد شور و نشاط در جامعه نباید گذشت. سه اثر ارزشمند آرامگاه فردوسی در توس، آرامگاه نادرشاه افشار در مشهد و مقبره سعدی در شیراز و بناهای عام‌المنفعه زیادی مانند درمانگاه‌ها و بیمارستان‌ها و نیز مدارس از محل فروش این بلیت‌ها ساخته شد.

کتاب‌نامه

الف. اسناد

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۴۴۵۸۶.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۸۱۵۸۲.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۳۲۵۵۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۵۰۰۲۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۷۹۸۱۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۱۰۶۳۵.

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۴۷۷۹۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۵۱۴۸۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۱۰۱۳۹۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۵۹۸۱۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۹۶۴۳۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۳۱۴۱۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۹۴۰۲۴.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۲۸۳۵۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۹۰۶۷۱.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۵۸۴۲۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۵۸۴۲۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۳۰/۰۲۴۹۲۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۳۰/۰۲۹۰۹۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۱۰۶۳۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۷۷۶۵۶.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۱۱۲۳۸۴.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۳/۰۶۶۰۷۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۲۲۳۳۲.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۹۷۸۰۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۴۷۸۵۲.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۵۱۴۷۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۱۸۲۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۹۳۹۶۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۰۵۷۱۹۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۱۰/۱۸۳۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۴۰/۲۶۶۵۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۳۰/۰۳۸۴۳۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۲۰/۱۴۸۰۸.

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۲۹۰/۶۸۴۶.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۹۷/۲۹۳/۰۰۲۳۳۵.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران (مراسان)، شماره بازیابی ۲۶۴۶.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۰۱۴۱۰۰.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۰۱۴۱۰۰۴۳.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۰۱۱۳۶۱۲۸.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۰۰۷۹۷۰.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۰۱۵۴۴۰.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۰۱۳۱۱۰۱۰.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، شماره بازیابی ۱۱۴۹۴.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره بازیابی ۱۳۳/۲/۱/۲/۲۰/۲۲.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای ملی، شماره بازیابی ۰۲/۱۸۲۰۹.

ب. کتاب‌ها

- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۲). *استفتائات حضرت امام خمینی (ره) از محضر مرجع تقلید جهان تشیع زعیم حوزه‌های علمیه حضرت آیت‌الله‌العظمی امام خمینی*، ج ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامع مدرسین حوزه علمیه قم.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). *استفتائات امام خمینی (س)*، ج ۱۰، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام در آیین اسناد: سیر مبارزاتی امام خمینی (س) به روایت اسناد شهربانی (۱۳۸۳). ج ۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- بازوی توانای اسلام آیت‌الله سید محمود طالقانی یاران امام به روایت اسناد ساواک (۱۳۷۶). ج ۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- بزم اهریمن، جشن‌های دوهزار و پانصدساله شاهنشاهی به روایت اسناد ساواک و دربار (۱۳۷۸). ج ۲ و ۴، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

- بی‌آزارشیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۹). رساله نوین مسائل اقتصادی با ترجمه بخشهایی از تحریرالوسیله امام خمینی بضمیمه مقدمه در نظام و تاریخچه اقتصاد اسلامی و جدیدترین استفتائات و توضیحات و اضافات. ج ۲، چاپ ۱۰، خمینی، روح‌الله (بی‌تا). ترجمه تحریرالوسیله حضرت امام خمینی. ج ۴، ترجمه علی اسلامی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. جشن تاج‌گذاری به روایت اسناد ساواک (بهار ۱۳۸۵). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- جمشیدی لاریجانی، مسعود (۱۳۷۶). دوقلوی میریچ. تهران: نشر علم.
- رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک علی امینی (بهار ۱۳۷۹). ج ۲ و ۳، بخش ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- زنان دربار به روایت اسناد ساواک اشرف پهلوی (زمستان ۱۳۸۱). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- ستم‌ستیزان نستوه آیت‌الله حاج شیخ جواد فومنی حائری به روایت اسناد ساواک (۱۳۷۹). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- سیر مبارزات امام خمینی در آینه اسناد به روایت ساواک (۱۳۸۶). ج ۱۱ و ۱۷، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه امام مجموعه آثار امام خمینی (س)، (بیانات، پیام، مصاحبه‌های امام، اجازات شرعی و نامه‌ها). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- صدیق، عیسی (۱۳۴۵). یادگار عمر، خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق. ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- صدیق، عیسی (۱۳۵۲)، چهل گفتار درباره سالگردهای تاریخی یادبود دانشمندان معاصر تاریخ و فرهنگ ایران. تهران: انتشارات دهخدا.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۷۳). چهل خاطره از چهل سال. تهران: انتشارات علمی.
- فلاح توتکار، حجت و مختاری اصفهانی، رضا (تابستان ۱۳۸۱)، اسنادی از انجمن‌ها و مجامع مذهبی در دوره پهلوی. تهران: انتشارات مرکز اسناد ریاست جمهوری و سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قلی‌پور گیلانی، مسلم (۱۳۸۵). نگارش نوین توضیح المسائل حضرت آیت‌الله‌العظمی امام خمینی (س). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) و چاپ و نشر عروج.

محسنیان راد، مهدی (۱۳۸۴). ایران در چهار کجکشان ارتباطی: سیر تحول تاریخی ارتباطات در ایران، از آغاز تا امروز. ج ۳، تهران: انتشارات سروش.

خمینی، روح‌الله (۱۳۸۳). رساله توضیح المسائل محشی امام خمینی (شش مرجع) مشهد مقدس: مؤسسه مطالعاتی منتظران موعود.

نجاتی، غلامرضا (۱۳۶۹). درکنار؛ مصدق- خاطرات دکتر غلامحسین مصدق. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

نعمتی، احمد (مرداد ۱۳۳۲). شاهکار. تهران: مؤسسه مطبوعاتی برزگمهر
یاران امام به روایت اسناد ساواک شهید آیت‌الله سید محمدرضا سعیدی (۱۳۷۶). ج ۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

ج. مقالات

علی زاده، ناصر؛ افضل‌ی، بهرام (پاییز و زمستان ۱۳۹۴). «غرب‌ستیزی در آثار داستانی هدایت، آل احمد و ساعدی»، نشریه ادبیات و زبانها، مجله ادب فارسی، شماره ۱۶، صص ۱۹-۳۸.
معدیخواه، عبدالمجید (بهار تا زمستان ۱۳۸۱)، «حرف اول»، تاریخ، مجله یاد، شماره ۶۳ و ۶۴ و ۶۵ و ۶۶.

د) روزنامه

روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه ۱۳۴۰/۱۲/۲۲، سال سی و ششم، شماره ۱۰۷۵۲.